

Armas eesti emakeel

Mari Must
murdeuurija

Kõikidele elavatele keeltele on omased paikkondlikud erikujud – murded. Iga rahvuskeele aluseks on olnud kõneldav keel, mida alles hiljem on hakatud kirja panema. Kirjakeel kujuneb harilikult ühe murde baasil, kuid rikastab end ka teiste murrete arvel. Murded on keele ajalugu. Eesti keele murdelises liigenduses peegeldub meie rahva minevik, meie maa omaaegne hõimuline ja haldusjaotus, suhted naaber-rahvaste ja -keeltega. Eesti rahva ja keeleala väiksusest hoolimata on eesti keeles murdeid suhteliselt palju ja murdevahed üsna tuntavad. Hiidlasel on raske aru saada võrukesest, mulgil Virumaa randlasest.

Eesti keelekaardil on harilikult esile tõstetud kolm suuremat murderühma – kirderannikumurre, põhjaeesti murre ja lõunaeesti murre. Need lähtuvad omaaegsetest hõimumurretest, st ajast, kui ei olnud veel ei eesti rahvast ega eesti keelt, olid vaid üksikud lääneme-resoome sugulashõimud.

Murderühmad jaotuvad murreteks. Koos kirderannikumurdega on neid kokku 8: põhjaeesti rühmas saarte, lääne-, kesk- ja idamurre ning lõunaeesti rühmas Mulgi, Tartu ja Võru murre. Murded on kujunenud eesti erielu ajal, ent mitmed neid iseloomustavad jooned küünivad samuti hõimumurrete aega.

Murded jagunevad omakorda murrakuiks, mis on tekkinud feodaalse killustatuse ajal ning nende levila on määratud omaaegsete kirikukihelkondade ja mõisavaldade piiridega. Murrakuid on eesti murdekaardil 116.

Iga paikkonna inimene arvab harilikult, et tema räägib õigesti, keelt murtakse mujal. Nii kinnitab kodaverelane: *Sii Kodavere kiil one sii kõege puutam* ‘puhtam’ *kiil, siäl ei õle üstegi* ‘ühtegi’ *kiänet ega*

viänet siden. Mulk väidab taas: *Abjan, Öisun, Karisten om kige õigemp eesti kiil, mitte üits kõnt sehen ei oole.*

Oma naabrite kõnepruugi iseloomustamiseks on aga rahva seas käibel rohkesti teravmeelseid ja sageli hästi märki tabavaid naljaütlisi.

Spiina bula v armušah, naggaa bula nikastand

Eesti põhjarandadel ja Ida-Virumaal kõneldavat soomepärasest kirderannikumurret, kus puudub vältevaheldus ja kaashäälikute peenendus, iseloomustatakse lausega *kutsu andas notsule musu, õ-hääliku puudumist ja nud-kesksõna käändumist* lausega *porsad kondined paadi pohjass, sorgad krobisenend ja korvad olled tervased* 'põrsad kondinud paadipõhjas, sõrad krõbisenud ja kõrvad olnud tõrvased'.

Kui Kuusalu randlane ütleb *hall hämmäläne röbeli habapiimapüdüss vatsalla* 'hall ämblik rabeles hapupiimapütis kõhuli' ning *mene tuo puest vergupaula ja paadinaula ja suure silmäga suganeula* 'mine too poest võrgupaela ja paadinaela ja suure silmaga sukanõela', ja *olis mes olis, kui aga soda ei tulis* 'oleks mis oleks, kui aga sõda ei tuleks', siis Ida-Virumaal Lüganuses kõneldakse *küll seisesin, kui saisesin* 'küll sööksin, kui saaksin'.

Narva ümbruses öeldakse aga olevat päris märsiloputuse keel, st kui vanajumal keeli jagas, jäänud narvakatele teiste ülejäägid, mis märsis Narva jõe veega segi loksutatud. Seepärast ongi raske aru saada, mis keelt siin õieti räägitakse: *lähmä parahodi pristani pääle guläitama, sääld nägüb kirpitskisavodi truba* 'lähme laevasadamasse jalutama, sealt paistab telliskivivabriku korsten'.

Sama lugu on Iisaku kandis, kus varem elas palju venelasi ja teisi Narva tagant tulnud eri rahvustest inimesi. Siinsed nn poluvertsikud rääkisid: *Konnas kui üppas, õlivad jalad kriviinas, a kui tommasin keppiga, siis tegi präämast* 'konn kui hüppas, olid jalad kõverad, aga kui tõmbasin kepiga, siis tegi sirgeks' või jällegi: *Spiina bula v armušah, naggaa bula nikastand* 'selg oli armides, jalg oli nikastanud'.

Täsa sa oled, tähe sa jäed, täst sa änam ää äi liha

Värvikas saarte murre on põhjust andnud paljude naljandite tekkeks. Kui saare taat oma koduväraval nägi laulatusela sõitvat pruutpaari, kus pruudi välimus jättis soovida, lausus ta mõtlikult: *Mõuke riister*

küll söukse ruudile rooni piha paneb! ‘missugune preester küll seesugusele pruudile krooni pähe paneb’.

Suurelt maalt tulnu taiplikkus pannakse Saaremaal tihti proovile lausetega *ruske sõnni änd paargu ees raanda sihes* ‘punase pulli saba õueköögi ees ämbri sees’ või *meite upsas kikerdas leikejädade vahel läku sihes* ‘meie põrsas püherdas kaalikapeenarde vahel pori sees’.

Kui surnu hauda lastud ja haud kinni aetud, koputas ettevaatlik saarlane *vassakse* jala kannaga kolm korda vastu hauaküngast ja ütles: *Täsa sa oled, tähe sa jäed, täst sa änam ää äi liha* ‘siin sa oled, siia sa jääd, siit sa enam ära ei lähe’. Sellega välditi *kodukeibija* tulekut. Sõrulane lausus omalt poolt: *Vaada kus oli pouk, mis mihe ouda viis!* Aga pühaleplane ohkas: *Küll on hirmus, kui hing Hissanda juure hiljaks jäeb!* Hiiumaa Pühalepa murrak on Kuusalu Kõnnu ranna kõrval teine koht Põhja-Eestis, kus on säilinud sõnaalguline *h*. Seepärast kutsetaksegi pühaleplasi *heilutajateks*, et nad *õhkavad* iga sõna algul. Jämaja murrakus on jällegi toimunud häälikumuutus *au > ou*.

Saarte murdele omast lühikest sisseütlevat kajastavad laused *tule tuba; pane obu ede, võta ohjad käde!*

Väga omapärast Kihnu murrakut iseloomustab ütlus *jõlus jõlm, lõnnud lõndvad* ‘ilus ilm, linnud lendavad’. Kui kihnlasel midagi kaotsi läks, kahetses ta: *Üürüdämä aa iest oli viel täs tännes, nüüd kadi ää, põlõ kohogil, vänes tend tiäb, kus ta jähi!* ‘natukese aja eest oli veel siinsamas, nüüd kadus ära, pole kuskil, tont teda teab, kus ta jäi’.

Läänemurret kõneldakse suurel alal endisel Lääne- ja Pärnumaal. Mõndagi ühist on sel saarte murdega, ent ka vana Harjumaa lääneosa keelepruugiga. Tüüpiliselt läänelik nähtus on häälikumuutus *v > b*, nagu *Kibissaare Mihkle kibikõba lebakott*, omapärane asesõnade kasutus: *tule täna meia, ma tule oome teia* ‘tule täna meile, ma tulen homme teile’. Tugevaastmeline seesütlev, nagu *istub laudas, sukad jalgas, sepik selgas, ise nälgas* on omane ka saarte murdele ja keskmurde lääneosale.

Keskmurre, mis hõlmab endise Harju- ja Järvamaa, Lääne-Virumaa, Põhja-Viljandi- ja osalt Põhja-Tartumaa, on kõige laialdasema levialaga ja ühtlasi meie tähtsaim murre, sest sellel baseerub eesti kirjakeel. Ometi ei ole mitte kõik selle murde erijooned kirjakeelde pääsenud. Näiteks pikkade täishäälikute diftonginemine: *tüma moa, suured soapad koa, edasi ei soa ega soa* või *Jüri tuas luastude pial mauli muas, süeb küpse kvalikast*.

Endisel Põhja-Tartumaal kõneldav idamurre, keskusega Kodaveres, on sillaks kirderannikumurde Viru murrakute ja lõunaeeesti murde vahel, ühtlasi on seda nimetatud ka vadjapäraseks murdeks. Tüüpiliseks erijooneks on siin olnud rohke õ-hääliku esinemine. Nt *õtsekõhe üle Õtsamärdi õrasse; kõllane õrav issi* ‘istus’ *õksa õtsan, õgis õkkid ja õksendas*, samuti häälikumuutus *ht > st*: *armas toster, anna rosto, lapse kõst on lasti* ‘armas tohter, anna rohtu, lapse kõht on lahti’, või *küll oli ale vasti, kui metsävasti lasti lasti* ‘küll oli hale vah-tida, kui metsavahti lasti lahti’.

Põhjaeeesti ja lõunaeeesti murde häälikulise ehituse, vormistiku ja sõnavara vahel on nii suured lahknevused, et nendest võinuksid kujuneda iseseisvad läänemeresoome keeled. Üksnes ajalooliste ja administratiivsete tingimuste toimel moodustavad nad praegu eesti keele kaks eri murderühma.

Kon tan sann om?

Lõunaeeesti murretest on kirjakeelele kõige lähem Mulgi murre, sest kooliõpetus on siin alati olnud põhjaeestikeelne. Murde iseloomustuseks tuuakse harilikult lause *rovva ja reilise lät'sive roškaga raavi* ‘proua ja preilid läksid troskaga kraavi’, ent sõnaalgulise kaashääliku puudumine häälikute *r* ja *l* eest on omane ka läänemurdele ja Saaremaale. Püsimatu lapse kohta lausub Mulgi ema: *Karjate ku kiibä katelt, ei kurda puil ega mail* ‘karjata nagu keeva katelt, ei püsi puil ega mail’.

Tartu murdel rajanes omaaegne lõunaeeesti kirjakeel, mis kiriku-kirjanduses oli kasutusel kuni XX sajandi algusaastateni. Murde üks iseloomulikumaid jooni on *na*-lõpuline kaudne kõneviis, nt *sügisetsel üül olna ütsä poiga ja päivä ei võena enne kittä ku ta loojan om* ‘sügis-esel ööl olevat üheksa poega ja päeva (~ päikest) ei võivat enne kiita, kui ta loojas on’. Tartumurdelisele kõnekäänule *läits sutt pakku, leis karu kate käpäga iist* ‘põgenes hundi eest, leidis karu kahe käpaga eest’ vastab Põhja-Eestis *sattus vihma käest räästa alla*.

Väga omanäoline on vanal Võru- ja Setumaal kõneldav murde-keel, kus on säilinud rohkesti omapäraseid vanu jooni ning toimunud isesuguseid edasiarenguid. Sõnaalguline *h* on siin selgesti hääldatav, kuid paiguti (nt Harglas) on see võinud koduneda ka mõnedes täis-häälikualgulistes sõnades, mida naeruvääristatakse lauses *hüü om pikk*,

heläjil ei ole midägi handa 'öö on pikk, loomadele ei ole midagi anda', sest samas murrakus tähendab *hüü* ka 'vöö' ja *hand* 'saba'.

Kui võrukene küsib: *Kuiss tii puul timahhalt runguli kasussõ?*, ütleks põhjaestlane: „Kuidas teie pool tänavu peedid kasvavad?” Või kuidas mõista lauset *sisse sattõ, vällä uppõ* 'sisse kukkus, ära uppus'?

Kui Mõniste *mehka* (Mõniste mehe hüüdnimi) küsib: *Kon tan sann om?* ja teine vastab: *Hii kon hii, sann om tan san man, kon kakk ikk raan*, siis jääb see vististi küll enamikule meist arusaamatuks nagu hiina keel. Ometi küsiti siin sulaselges eesti keeles, kus siin saun on. Ja naabrimees vastas, et ennäe, saun on siinsamas lähedal, kus öökull huikab oksal.

Või kui Vastseliina taat ütleb: *Karga nu poig, tuu põhtjast kunguse otst huuhabak*, siis palub ta sul tuua küünist varna otsast hobuse peakott.

Setumaad iseloomustagu mõistatus *kõvõra jalaga teedakene aja pääle verevit häräkeisi* 'kõvera jalaga vanamees ajab aina punaseid härjakesi', vastus – *kuuk kisk hütsi* 'ahjuroop kisub süsi'.

Olles teinud põgusa matka läbi eesti murdemaastiku, küsigem lõpuks, mis tähtsus on murretel tänapäevale. Või on tegemist üksnes oma aja ära elanud minevikuigandiga, mis ei ole kohane haritud ühiskonnale ja mis sobibki pigem naljaheitmiseks?

Eespool rõhutasime murdeuurimise ajaloolist tähtsust. Aga samal ajal on murded ammendamatu varaait kirjakeele edasiarendami-

Urmas Nemvaltsi illustratsioon

seks ja rikastamiseks. Meie igapäevasesse sõnavarra kuuluvad sõnad, nagu *almus*, *hubane*, *irduma*, *kulles*, *kümblema*, *läitma*, *mainima*, *nugiline*, *pälvima*, *pärssima*, *õnduma* jpt on ju algselt olnud murdesõnad. Iga inimene, kes on osanud alles hoida oma kodumurde, on väljendusvahendite valikul tunduvalt rikkam kui see, kel on kasutada üksnes raamatulik kirjakeel.

Murded on meie ühisvara, aare, mida iga enesest lugupidav rahvas on kohustatud hoidma, kaitsma ja tulevastele põlvetele säilitama, nii nagu me teeme seda oma arheoloogia- ja kunstimälestistega, nagu me peame au sees oma esiemade värvikaunid rahvariided ja võtame kaitse alla loodusobjektid.